

DIE BRITSE IMPERIALISME, DIE ANGLO-BOEREOORLOG EN DIE ONTSTAAN VAN APARTHEID

Leopold* en Ingrid Scholtz**

Summary

Historical events are not beforehand cast in stone, and this is also the case with the Afrikaners' eventual choice for apartheid and an authoritarian system. In this paper the authors show that an Afrikaner protoliberalism existed during the nineteenth century, and that things could have gone either way, had external factors in the form of British imperialism not intervened. This protoliberalism came under pressure during the last years of the century due to the advance of British imperialism, which reached its zenith during the Anglo-Boer War. The war and its aftermath, including the impoverishment it caused (which culminated during the Depression in the thirties), subjectively caused Afrikaners to fear for the survival of their people. In these circumstances, the proto-liberalism of the nineteenth century was effectively extinguished. A zero-sum game grew in the relations between Afrikaners and blacks, and in the end apartheid was devised as an instrument for survival. In this process, the only liberal paradigm surviving in South Africa was the British variant, which was subjectively seen as a tool of British imperialism, thereby closing off the liberal avenue in the political culture of the Afrikaners.

Probleemstelling

In die eerste aflewering van 'n dokumentêre programreeks wat op Donderdagaand 29 November 2001 op SABC2 uitgesaai is, het die Suid-Afrikaanse historikus, prof. Makhosezwe Magubane, die volgende prikkelende vraag gestel:

Suppose that the British had not taken the Cape, what would have been the future relations between the Afrikaners and Africans in this country? Would it have taken the route it took after the British had intervened, or would it have been different, would they have found a modus vivendi ...?¹

* Senior assistentredakteur, Die Burger, en besoekende professor, Departement Geskiedenis, Universiteit van Stellenbosch.

** Vryskutdosent, Departement Joernalistiek, Universiteit van Stellenbosch.

¹ Opgenome video van die program in die skrywers se besit.

Die vraag, wat Magubane om klaarblyklike redes nie beantwoord het nie, is baie relevant. Sou die Afrikanernasionalisme, waarvan die apartheidbeleid 'n praktiese manifestasie was, inderdaad die skerpheid wat hy histories verkry het, vertoon het as die Britse imperialisme - met die Anglo-Boereoorlog as klimaks - nie ingetree het om die Afrikaners die gevoel te gee dat hul voortbestaan bedreig word nie? Dit is uiteraard onmoontlik om 'n besliste antwoord hierop te gee. Tog is dit 'n vraag wat 'n ernstige ontleding verdien.

In die geskiedeniswetenskap is dit baie maklik om in sekere valle te trap. Een daarvan is om te dink (selfs al gebeur dit min of meer onbewus) dat *omdat* iets inderdaad op 'n bepaalde manier gebeur het, dit ook so *moes* gebeur het; dat dit in werklikheid amper voorbestem was om so te gebeur. Dan gaan soek so 'n historikus na die historiese agtergrond en wortels van die gebeurtenis of proses - en vind dit dikwels. En omdat die wortels inderdaad gevind word, bevestig dit die onbewuste aanname dat dinge so móés gebeur het. Dan versaaak die historikus sy taak om na alternatiewe vertolkings te gaan soek.²

Die tradisionele beskouing van die taak van die historikus is dat hy hom moet besig hou met wat wêrklik gebeur het, nie met gissinge oor wat kón gebeur het as dít of dát anders was nie. Dit is inderdaad die historikus se hooftaak, en as hy hom te veel met gissinge besig hou, trek dit sy aandag van die hooftaak af. Maar as hy hom te rigied by die hooftaak hou, word dit maklik om in bogenoemde val te trap. Dan verskraal dit sy metodiek en uiteindelik ook die antwoorde waarmee hy die wetenskap probeer verryk.

In sy opspraakwekkende boek **Hitler's willing executioners**³ het Daniel Goldhagen byvoorbeeld die wortels van dié verskriklike gebeurtenis in die Duitse antisemitisme in dié volk se verlede gaan soek, en uiteraard 'n oorfloed spore daarvan gevind. Wat hy egter mié gaan soek het nie, is spore van die teenoorgestelde, naamlik 'n Duitse liberale, humanistiese tradisie - en dus het hy dit ook nie gevind nie. Dié spore is egter eweneens in oorfloed daar.⁴ Wat hy óók nie gaan soek het nie, is spore van antisemitisme by die Franse, Pole, Russe en ander volke - en dus

² Vgl. Yehuda Bauer se houding in sy *Rethinking the Holocaust* (New Haven, Yale University Press, 2001), p. 3.

³ Daniel Goldhagen, *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (Londen, Abacus, 1997).

⁴ Vgl. bv. die insiggewende ontleding van Marion Gräfin von Dönhoff, "Der Frühe Tod des alten Preussen" (*Die Zeit*, 2001/04, by www.zeit.de/2001/04/Politik/200104_preussen.html). Sy skryf onder meer: "Die Pruië van die agtiende eeu was vir sy tyd na verhouding na aan wat 'n mens 'n regstaat kan noem. Dit was 'n soort verligte absolutisme. Kant het van die tydperk van die Verligting as die eeu van Frederik [die Grote] gepraat. Dit was die poging om die beginnende mense-regte vir die individu en die gesentraliseerde besluitnemingsbevoegdheid vir die koning met mekaar te versoen. Die algemene Pruisiese reg ... was twyfelos die progressiefste van sy tyd. En die sosiaal-politieke opvattinge en hervormings was al sy Europese bure ver vooruit."

het hy ook dit nie gevind nie. Ook dié spore is in oorvloed aanwesig,⁵ en tog het dit nie tot 'n *Holocaust* aanleiding gegee nie, waaruit 'n mens dus kan aflei dat die volksmoord nie as 't ware vantevore in die sterre geskryf gestaan het nie.

As 'n mens eenmaal dié ontdekking gedoen het, word jy gedwing om konkrete, rasionele redes te gaan soek waarom 'n potensieële liberaal-humanistiese ontwikkeling by die Duitsers nie tot wasdom gekom het nie en oordonder is deur die antisemitiese en outoritêre tradisie, en welke faktore daarvoor verantwoordelik was dat laasgenoemde in 'n ekstreme vorm tot uiting gekom het. Dit gaan dus om, soos die Duitse historikus Martin Broszat dit by die aanvang van die sogenaamde **Historikerstreit** in 1985 genoem het, die "historisering" van die volksmoord - die onderwerp van dié proses aan rasionele, wetenskaplike ondersoek, pleks van emosionele en pseudo-wetenskaplike beskouings, dikwels met 'n bewuste of onbewuste politieke agenda.⁶

Sonder om die Joodse volksmoord en apartheid kwalitatief of prinsipiële met mekaar gelyk te stel, geld presies dieselfde vir apartheid. Ook apartheid moet gehistorieseer word. Ook hier moet vermy word om (al is dit onbewustelik) aan te neem dat apartheid noodwendig was, dat die wortels daarvan op 'n simplistiese wyse á la Goldhagen in die Afrikaners se geskiedenis gevind kan word. Eweseer moet vermy word om apartheid - synde die spesifieke rassebeleid wat in die jare 1948-'90 deur die regerende Nasionale Party gevolg is - in die geskiedenis terug te projekteer waar dit nie tuishoort nie, soos byvoorbeeld P van Biljon in sy studie oor die geskiedenis van rassebetrekkinge in Suid-Afrika gedoen het.⁷

Daar was niks in die sterre wat vantevore verordineer het dat die Afrikaners rassiste moes wees of dat hulle spesifiek dié beleidsrigting moes uitvoer nie. Ofskoon die wortels van apartheid wel deeglik in die geskiedenis sigbaar is, was die wortels van ander, meer liberale potensieële ontwikkelings ook sigbaar - mits 'n mens daarna soek. En ten slotte was sekere rasioneel verklaarbare historiese faktore verantwoordelik vir die beslissende koers wat die Afrikaners veral in die jare 1933-'48 gekies het. 'n Mens sou seker talle verskillende faktore kon identifiseer, maar in die herdenking van die Vrede van Vereeniging 'n eeu gelede moet die kollig nou spesifiek val op die invloed wat die Britse politieke, ekonomiese en kulturele imperialisme - en die Anglo-Boereoorlog as klimaks daarvan - gehad het.

⁵ Vgl. Bauer, pp. 106-7.

⁶ Vgl. hieroor Uwe Backes, Eckhard Jesse en Rainer Zitelmann, "Was heisst: 'Historisierung' des Nationalsozialismus?" in Uwe Backes, Eckhard Jesse en Rainer Zitelmann, *Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus* (Frankfurt, Ullstein, 1990).

⁷ P van Biljon, *Grensbakens tussen Blank en Swart in Suid-Afrika. 'n Historiese ontwikkeling van grensbeleid en beleid van grondtoekenning aan die Naturel in Suid-Afrika* (Kaapstad, Nasionale Pers, 1947).

Die negentiende eeu: 'n protoliberalisme

'n Behoorlike studie van die politieke bewuswording (wat 'n veel wyer begrip is as die nasionale bewuswording) van die Afrikaners in die laaste dekade of twee van die agtiende en die volle negentiende eeu bring interessante gevolgtrekkings na vore. Dit blyk dat die potensiaal vir 'n liberale ontwikkeling wel deeglik aanwesig was, al moet 'n mens soek om dit bloot te lê.

Twee onderwerpe moet hier aan die hand gekry. Dit is die Afrikaners se rasschouing, en hul siening van begrippe soos gesag, owerheid en demokrasie.

Die eerste dekades van die Nederlandse kolonisasie van die Kaap is gekenmerk deur 'n ingewikkelde rassesituasie. Aan die een kant was die Nederlanders dikwels vol afkeer van die Khoi, wat hulle as 'n primitiewe, minderwaardige groep mense gesien het. Reeds baie kort ná sy aankoms in die Kaap het Jan van Riebeeck sy rassevooroordeel bewys deur die Khoi as 'n "wilde natie" te beskryf. Later, toe die kontak geïntensiveer het, het hulle 'n "botte plompe ende luije stinckende natie" geword. En toe die betrekkinge deur gevegte versuur is, was die Khoi vir die Politieke Raad "onse seer schadelijcke ervijanden" en "een kancker en pest".⁸

Andersyds was die vroeë Nederlanders - om 'n moderne begrip te gebruik - inklusief en heeltemal bereid om gekerstende vryswartes in sekere omstandighede as gelykes te aanvaar. Vryswartboere en hul nakomelinge is byvoorbeeld mettertyd in Stellenbosch heeltemal in die blanke gemeenskap opgeneem.⁹

Nog 'n bewys van die relatiewe afwesigheid van rassisme was die betreklike hoë voorkoms van rasgemengde huwelike. Volgens een telling was tussen 7,2 en 9,2% van alle huwelike aan die Kaap voor 1807 gemeng. Die meeste dergelike huwelike was tussen blanke mans en volbloed Oosterse vroue of vroue van gemengde afkoms. Huwelike tussen blanke mans en Khoivroue en tussen blanke vroue en gekleurde mans was skaars.¹⁰

⁸ GD Scholtz, *Die ontwikkeling van die politieke denke van die Afrikaners*, I (Johannesburg, Voortrekkerpers, 1967), pp. 202 en 206; HC Bredekamp, *Van veeverskaffers tot veewagters* (Bellville, Wes-Kaaplandse Instituut vir Historiese Navorsing, 1982), p. 8.

⁹ Kyk JI Hattingh, *Die eerste vryswartes van Stellenbosch 1679-1720* (Bellville, Wes-Kaaplandse Instituut vir Historiese Navorsing, 1981), pp. 74-5; GC de Wet, *Die vryliede en vryswartes in die Kaapse nedersetting* (Kaapstad, Historiese Publikasievereniging, 1981), hoofstuk XXI.

¹⁰ George M Frederickson, *White supremacy. A comparative study in American & South African history* (New York & Oxford, Oxford University Press, 1981), p. 310n; JA Heese, *Die afkoms van die Afrikaner, 1657-1867* (Kaapstad, Tafelberg, 1967), pp. 19-20 en 34.

Allengs het die rassevooroordeel egter toegeneem, veral in die meer gevestigde dele van die Boland. Volgens Elphick en Shell is daar aanduidings dat gemengde huwelike en verhoudings makliker in Kaapstad self en die grensgebiede met hul ruwer sedes voorgekom het¹¹, wat daarop sou kon dui dat rassevooroordeel hier minder was. Dit word bevestig deur die bekende geval van Frederik Bezuidenhout, een van die leiers van die Slagtersnek-opstand, wat met 'n gekleurde houvrou saamgeleef het. Dit het sy leiersrol klaarblyklik nie benadeel nie.¹² (Waarskynlik sou die gemeenskap nie so mild oor 'n wit vrou geoordeel het wat met 'n gekleurde man saamgeleef het nie!) Gesien die rol wat die Oosgrens in die algemeen en die Slagtersnek-opstand in die besonder in die latere mitevorming rondom die Afrikanernasionalisme gespeel het, is dit nogal 'n ironiese feit.

Nietemin, teen die helfte van die negentiende eeu was die rassevooroordeel van die blankes en die gevolglike sosiale segregasie tussen blankes en gekleurdse 'n feit. Maar selfs toe was daar - altans in die Kaapkolonie - geen beweging om die gekleurdse se politieke regte in te kort nie. Inteendeel, invloedryke Afrikanerleiers het voor die verleen van verteenwoordigende bestuur in 1854 sterk liberaalklinkende pleidooie gehou dat die stemregvereistes so laag moontlik gehou moes word sodat gekleurde inwoners ook stemreg kon kry. Christoffel Brand, vader van die latere Vrystaatse staatshoof, pres. Jan Brand, en lid van die benoemde Wetgewende Raad, het byvoorbeeld op 'n openbare vergadering in Kaapstad in 1851 só gepraat:

And, gentlemen, why should [people of colour] not be entitled to vote? Here, in this municipality, they enjoy the same privileges that we do, and what inconvenience has ever arisen? ... These people pay their share of the taxes, and why should they not have a voice in the appropriation of their own money? ... Shall we withhold from them the same liberties we ourselves enjoy? If we had the slightest idea of such a thing, we would be unworthy of having a free constitution.¹³

Volgens André du Toit was dit geen geïsoleerde geval nie. Soortgelyke idees het inderdaad die Kaapse Afrikaners se openbare diskoers gekenmerk. Trouens, sê hy, dit was mede te danke aan die prinsipiële standpunt van leidende Afrikaners soos Brand self, FS Watermeyer, ANE Changuion, J de Wet en JH Wicht dat die stem-

¹¹ Richard Elphick en Robert Shell, "Intergroup relations: Khoikhoi, settlers, slaves and free blacks, 1652-1795" in Richard Elphick & Hermann Giliomee (reds.), *The shaping of South African society 1652-1820* (Londen, Longman, 1979), p. 131.

¹² JA Heese, *Slagtersnek en sy mense* (Kaapstad, Tafelberg, 1973), pp. 2 en 93.

¹³ André du Toit, "The Cape Afrikaners' failed liberal moment" in Jeffrey Butler, Richard Elphick en David Welsh (reds.), *Democratic liberalism in South Africa. Its history and prospect* (Kaapstad, David Philip, 1987), p. 44.

regvereistes uiteindelik só laag gestel is dat die meeste bruin mense die stemreg gekry het.¹⁴

Deel van die verklaring is natuurlik die kulturele ooreenkomste tussen Afrikaners en bruines, die feit dat hulle almal Christene was en Afrikaans as moedertaal gedeel het. "An affinity of language and a long association bound the Boer and the Coloured man together," is die oordeel van Rodney Davenport, "and militated to some extent against the rigidly hierarchical social order which had developed over the years in western-Cape society."¹⁵ Nog 'n faktor was dat die Kaapkolonie - in elk geval aanvanklik - nie veel swartes geherberg het wat 'n eksistensiële bedreiging vir die blankes kon vorm nie. Hiermee saam kon **De Zuid-Afrikaan** in 1881 daarop wys dat die bruin plaaswerkers oorwegend vir die Boerebeskermersverenigings, die Afrikanerbond se voorloper, stem. Onze Jan Hofmeyr kon daarom ook op die Bond se stigtingskongres kategoriees verklaar dat daar "ettelijke blanken [waren] die hij liever uit den Bond sloot dan menigen ordentelijken kleurling".¹⁶

Teen die einde van die eeu het dié relatief liberale gees onder die Afrikaanse Kolo-nialers weliswaar begin taan. Die Britse imperialisme en ekspansiedrang was reg-strecks verantwoordelik vir die anneksasie van die gebied oos van die Kei, later bekend as die Transkei in 1885. Dit het onder meer meegebring dat die getal swart stemgeregtigdes drasties toegeneem het, iets wat die Kaapse liberale gees aansien-lik onder druk geplaas het. Dié nuwe swart stemgeregtigdes was kultureel veel verder as die bruinmense van die Afrikaners verwyder, en dit het blanke beheer in die algemeen oor die Kolonie - of dan die oostelike deel daarvan - in die gedrang gebring. Soos **De Zuid-Afrikaan** die kwessie in 1880 opgesom het, dit was 'n skande dat "praktisch elke stinkende Mozambieker of kale Bosjesman of met roode klei besmeerde Kaffer" net soveel seggenskap het by parlementêre verkiesings as iemand "van de allerbeschaafde opvoeding" of die eienaar van duisende morge grond of baie geld in die bank.¹⁷

Die gevolg was 'n geleentheidshuwelik tussen die Afrikanerbond en die aarts-imperialis Cecil John Rhodes, toe premier van die Kaap, om die stemregkwalifi-kasies sodanig te verhoog dat baie swartes die stemreg ontnem is.¹⁸

¹⁴ *Ibid.*, pp. 44-8.

¹⁵ TRH Davenport, *The Afrikaner Bond. The history of a South African political party (1880-1911)* (Kaapstad, Oxford University Press, 1966), p. 115.

¹⁶ GD Scholtz, *Ontwikkeling*, IV, (Kaapstad, Perskor, 1977), p. 300.

¹⁷ *Ibid.*, IV, p. 317.

¹⁸ Davenport, pp. 118-23.

In die Boererepublieke was die gees ook aansienlik minder liberaal as in die Kaap. Onder die Republikeinse Afrikaners was daar 'n feitlik totale konsensus dat swartes geen gelyke regte met blankes mog geniet nie. Dié onliberale gees is hoofsaaklik teweeggebring deurdat daar - anders as in die Kaap - geen kulturele affiniteit aan weerskante van die kleurgrens was nie, asook die feit dat die swartes 'n groot meerderheid was en 'n voortdurende militêre bedreiging gevorm het. (Natuurlik was hier ook 'n ander kant van die munt, die feit dat die swartes die blankes as indringers en diewe van hul grond en vryheid beskou het, maar dit is nie hier die plek om daarop in te gaan nie.) Feit is dat 'n mens vergeefs soek na beduidende tekens van 'n liberale rassehouding onder die Republikeinse Afrikaners.

Slegs 'n enkele keer kom 'n versigtig geformuleerde voorstel voor om meer regte aan die swartes te verleen. In 1875 het 'n briëfskrywer in *De Volksstem* geskryf dat meer regte vir swartes die tekort aan swart arbeid kon teenwerk deurdat dit hulle sou ontmoedig om die plase vir die Kimberleyse diamantvelde te verruil. Die debat wat daarop gevolg het, het baie teenstand en geen steun vir dié standpunt opgelewer nie.¹⁹

Tog was daar - en dit bring 'n mens by die tweede punt wat in dié afdeling behandel moet word - wel deeglik liberale momente in sowel die Kaap as die Republieke aanwesig rakende die Afrikaners se houding teenoor die begrippe *gesag*, *owerheid* en *demokrasie*.

Elders²⁰ het die skrywers hiervan daarop gewys dat twee teenstrydige faktore die houding van die negentiende-eeuse Afrikaners help bepaal het. Enersyds was dit die patriargale tradisie van 'n sterk respek vir leiers en gesag. Die Voortrekkers het hulle in aparte trekke georganiseer, elkeen onder 'n sterk leier, na wie hulle met respek opgesien het. Die aartstipe van só 'n leier was Andries Hendrik Potgieter, wat in 1845 deur sy volgelinge as permanente "hoofd Commandant" met permanente seggenskap in die regering aangewys is.²¹ Andersyds was dit - en hierop sal ons nader moet ingaan - die pioniersomstandighede: 'n haas anargistiese vryheidstrewes, 'n onwilligheid om die beperking van wette en owerhede te verduur.

Om maar die mening van twee stelle waarnemers te noem: Die Nederlandse regsgeleerde H Jorissen het hom só oor die toestand in Transvaal voor die Britse anneksasie van 1877 uitgelaat: "De Boer woonde op zijn eigen plaats, vrij van alle aanraking met de regeering: een koning op zijn eigen terrein. In zijn rust gestoord

¹⁹ Frederickson, pp. 178-9.

²⁰ Leopold en Ingrid Scholtz, "Die Afrikaner en die demokrasie" I, *Historia* 47(1), Mei 2002, pp. 291-314.

²¹ HS Pretorius en DW Kruger, *Voortrekker-Argiefstukke 1829-1849* (Pretoria, Staatsdrukker, 1937), pp. 182-3 (besluit van volksvergadering, 6 Mei 1845).

en gedwongen om zich met politieke zaken in te laten, waren 't niet de belangen van het land of van den staat, maar die van zijn vrienden, zijne kliek of zijne kerk, die hij ter harte nam."²²

Jorissen voeg weliswaar daaraan toe dat dié situasie ná die Eerste Anglo-Boereoorlog van 1880-'81 verander het, maar dit is tog opvallend dat die drie Nederlandse militêre attaché's by die Republikeinse magte in 1899-1900 tot 'n byna identiese gevolgtrekking gekom het: "'t Is de vrijheidsliefde die den Boer als weerman ongeschikt maakt om tevens soldaat te zijn ... Wij meenen ons juist uit te drukken, wanneer we zeggen dat de vrijheidsliefde van den Boer zuiver zijn persoon geldt; en in die richting viel het hem zwaar, zeer zwaar, voor het welzijn van de gemeenschap zich, in welke opzicht ook, te binden."²³

Dit was die tipiese pioniersituasie, wat op talle soortgelyke plekke ter wêreld - in Amerika, Australië, Suid-Afrika en elders - voorgekom het. Demokrasie as sodanig was dit beslis nie, maar dit het wel sekere voorwaardes help skep waaronder die demokrasie tot stand kon kom en gedy. Die vernaamste hiervan was sekerlik die afwesigheid van Europa se klasse en stande, en die feit dat almal, altans aanvanklik, min of meer ewe arm was.²⁴

Terselfdertyd is dit ewe waar dat die Afrikaners deur die liberale denkbeelde van die Verligting in Europa beïnvloed is, al het dié denkbeelde slegs gedeeltelik en soms gebrekkig deurgedring. Die laaste dekades van die agtiende eeu is in Europa gekenmerk deur die opkoms van idees oor menseregte wat uit die natuur afgelei en dus as onvervreembaar beskou is. Filosofe soos Locke, Voltaire, Rousseau en Montesquieu het meegehelp om die idees te populariseer en die Westerse geskiedenis deur middel van die Amerikaanse Vryheidsoorlog (1776-'79) en drie opeenvolgende revolusies in Europa (1789, 1830 en 1848) in 'n dramaties ander rigting te stuur.

Ook in Suid-Afrika het die gebeure 'n weerklank gevind, selfs al het almal nie altyd behoorlik begryp waarom dit gaan nie. Reeds die woordgebruik van die Kaapse Patriotte en opstandelinge in Swellendam aan die einde van die VOC-bewind wys dat mense hier kennis geneem het van wat daar ver gebeur het.²⁵ Ná die Britse magsoornamme in 1806 het dié bewussyn toegeneem. Die reisiger Henry Lichten-

²² H Jorissen, *Transvaalsche Herinneringen* (JJ de Bussy, Amsterdam, 1897), pp. 21-2.

²³ WL von R Scholtz, *Generaal Christiaan de Wet as veldheer* (ongepubliseerde D.Litt.-proefskrif, Ryksuniversiteit, Leiden, 1978), p. 12.

²⁴ Kyk Leopold en Ingrid Scholtz, "Die Afrikaner en die demokrasie" I, *Historia* 47(1), Mei 2002, pp. 291-314.

²⁵ C Beyers, *Die Kaapse Patriotte, 1779-1791* (Kaapstad, Juta, 1929), pp. 156 en 182; Scholtz, *Ontwikkeling*, I, pp. 315-6; JS Marais, *Mayrner and the First Boer Republic* (Kaapstad, Maskew Miller, 1944), pp. 78-9.

stein het byvoorbeeld in sy reisverslag oor die Kaap opgemerk: "The separation of the American colonies from the Mother Country had already awakened many wild projects among certain ill-organised heads in the [Cape] colony ... and the subsequent revolutions in France and Holland occasioned an universal ferment all over the colony."²⁶

Ook het Kaapse nuusblaaië heelparty nuusberigte en artikels uit Amerikaanse en Britse koerante oorgeneem, onder meer oor die werking van Amerikaanse demokratiese instellings.²⁷ In 1831, 'n jaar ná die reeks gedeeltelik mislukte Europese revolusies, het **De Zuid-Afrikaan** geskryf dat net 'n wetgewende liggaam, "een Volksstem, door het volk zelve gekozen" die Kolonie van ondergang kon red. Met verwysing na die gebeure in Europa het die koerant met kennelike instemming vervolgd: "Gedenk dat het zoodanige Volksstem is, ter verkrijging waarvan geheel Europa bijna onder de wapenen staat ..."²⁸ En aan die vooraand van die Groot Trek het die Voortrekkerleier Petrus Lafras Uys dié interessante uitlating gemaak: "Wij zijn voorneemens onze Volksplanting te vestigen op dezelfde principes van vrijheid als die aangenomen door de Vereenigde Staten van Amerika ..."²⁹ In 1840 het die Natalse Volksraad vir die eerste keer 'n volledige kopie van die Amerikaanse grondwet onder oë gekry wat deur Amerikaanse sendelinge geskenk is.³⁰

Dit sou verkeerd wees om die invloed van die Verligting te oorskat. Du Toit en Giliomee wys daarop dat die gisting aan die Kaap primêr met materiële griewe te make gehad het, eerder as 'n bewuste strewe na demokratisiese verandering. En in soverre hulle na nie-materiële sake soos vryheid verwys het, was dit eerder 'n kwessie van die tipiese pioniersonwilligheid om onder owerheidswette te staan.³¹

Nietemin het dié beskeie begin 'n soort proto-liberalisme op die staatkundig-teoretiese vlak by die negentiende-eeuse Afrikaners teweeg gebring. Ter verkryging van verteenwoordigende bestuur het FS Watermeyer byvoorbeeld in 1849 - 'n jaar ná 'n tweede reeks grotendeels mislukte revolusies in Europa - in **The Cape of Good Hope Observer** in tipiese Verligtingstaal oor "the right to resistance" geskryf:

²⁶ Lichtenstein, *Travels in South Africa*, I, p. 455.

²⁷ CFJ Muller, *Oorsprong van die Groot Trek* (Tafelberg, Kaapstad, 1974), p. 144.

²⁸ GD Scholtz, *Ontwikkeling*, II (Perskor, Johannesburg, 1970), p. 169.

²⁹ *Ibid.*, p. 293.

³⁰ EA Walker, *The Great Trek* (A & C Black, Londen, 1934), p. 216.

³¹ A du Toit en HB Giliomee, *Afrikaner political thought - analysis and documents*, I, 1780-1850 (David Philip, Kaapstad, 1983), pp. 231-42.

Be it known that the revolutionary genius of the age has reached even unto the Cape: ... The people ... do not choose longer to have others rule them. They will not that the heel of power shall longer be upon their necks. They now demand that there shall be established in their country, forthwith, a free and liberal constitution ... Not again with prayers or petitions do [the people] approach the government ... Their object is not to *pray* for a dissolution of the Legislative Council: but as a people, possessing a people's power, and desirous of enforcing a people's authority, they resolve upon its instant destruction.³²

In 1854 is verteenwoordigende bestuur toegestaan. Dit was maar 'n gedeeltelike toegewing, want die egte mag het in die hande van die goewerneur gebly. Die gevolg was dan ook dat die Kaapse Afrikaners ná hul kortstondige politieke oplewing in die paar jaar voor 1854 weer in 'n politieke Jan Salie-gees teruggesak het. Maar in 1872 is uiteindelik verteenwoordigende bestuur verleen, waardeur die Kolonie volle interne outonomie gekry het met volle demokratiese instellings vir alle stemgeregtigde burgers. En toe het die Afrikaners met geesdrif deelgeneem aan byvoorbeeld die stemregdebat.

In die noorde was dit nie nodig dat die Afrikaners hulle by 'n vreemde stelsel moes aanpas nie; hulle kon hul eie stelsels skep soos dit hul eie aard die beste gepas het.³³ In Transvaal, waar die grondwet deur die Nederlander Jacobus Stuart volgens die voorbeeld van Nederland (1805) opgestel is, het dit 'n staatsregtelike chaos afgegee. Omdat die grondwet besonder onorgvuldig opgestel was, het dit daartoe gelei dat die parlementêre soewereiniteitsleer tot die absurde gevoer is. Die Volksraad kon naamlik enige wet, met inbegrip van die grondwet, deur 'n eenvoudige *besluit* verander, sonder dat die prosedurele vereistes wat die grondwet self vir die aanvaarding van wette neergelê het, nagekom is.

Daarteenoor was die Vrystaatse grondwet, wat deur nog 'n Nederlander, Jacobus Groenendaal, volgens die voorbeeld van die Amerikaanse grondwet geskryf is, staatsregtelik 'n baie voorbeeldiger dokument wat internasionale waarneemers soos James Bryce daartoe gelei het om dié staat as 'n "modelrepubliek" te beskryf.³⁴

³² Du Toit, "The Cape Afrikaners' failed liberal moment" p. 42.

³³ Dié bespreking berus hoofsaaklik op die gevolgtrekkings wat die skrywers hiervan elders bereik het. Kyk Leopold en Ingrid Scholtz, "Die Afrikaner en die demokrasie", I *Historia* 47(1), Mei 2002, pp. 291-314.

³⁴ Vgl. SF Malan, *Politieke strominge onder die Afrikaners van die Vrystaatse Republiek* (Durban, Butterworth, 1982), p. 312.

Ondanks dié verskille was daar tog sekere fundamentele ooreenkomste. Die eerste is dat albei state ooreenkomstig die ideale van die Verligting en die Europese politieke revolusies na 'n demokrasie gestreef het waar alle manlike burgers gelyke stemreg sou hê en waar samestelling van die regering nie alleen die wil van die kiesers weerspieël het nie, maar aan die kiesers verantwoordelik sou wees - sowel *tydens* as *tussen* verkiesings.

Die Vrystaatse grondwet het wat dit betref selfs verder as die van Transvaal gegaan. Dit het die idee van parlementêre soewereiniteit en willekeur (soos in Transvaal die geval was) verwerp en die - onbuigsame - grondwet tot die hoogste gesag verhef. Dit het selfs 'n enigsins primitiewe akte van menseregte bevat wat in beginsel die kiem van 'n latere voorbeeldige demokratiese ontwikkeling kon word.

Ten tweede het albei state die demokrasie beperk tot wit mans. Vroue het, net soos swartes, ooreenkomstig die praktyk wêreldwyd, geen gelyke regte ontvang nie. Dit was dus in albei gevalle 'n *beperkte demokrasie*.

In die derde plek het die politieke teorie en praktyk nie oral eweseer ooreengestem nie. In die politieke ideologie van die Republieke was die volk die koningstem en die regering daaraan onderworpe. In die praktyk het die volksverteennwoordigers in die Volksrade vir hulself volmag toegeëien vir die tennyn waarvoor hulle verkies was, en dié volmag om basies te doen wat hulle wou, jaloers bewaak. In Transvaal was dit makliker, gesien die soewereiniteit wat die grondwet aan dié Volksraad verleen het. Daar moes selfs die Hooggeregshof ná 'n skerp botsing met die uitvoerende en wetgewende gesag die knie buig. In die Vrystaat het die volksverteennwoordigers ook so iets geprobeer, maar dáár was die grondwet 'n onoorkoomlike struikelblok. In dié staat het die Hooggeregshof, ondanks pogings om hom te onderwerp, selfs daarin geslaag om sy status as vertolker en beskermer van die grondwet te versterk.

Uit dit alles kan gesien word dat uiteenlopende en teenstrydige kragte onder die negentiende-eeuse Afrikaners werksaam was. Hulle kon in beginsel in sowel 'n meer liberale en demokratiese as 'n konserwatiewe en outoritêre rigting ontwikkel het. Albei rigtings was in die laaste dekade of twee van die eeu steeds moontlik, en dit is onmoontlik om te sê watter rigting sonder tussenkoms van eksterne faktore uiteindelik sou geseëvier het.

Intrede van die Britse imperialisme

Die probleem is dat eksterne faktore wél hul intrede gedoen het, en wel in die vorm van die Britse imperialisme. Dié faktore het veral teen die einde van die negentien-

de eeu al hoe sterker geword en sou 'n klimaks in die Anglo-Boereoorlog bereik. Feit is dat 'n beduidende deel van die Afrikanergeskiedenis in die negentiende en vroeë twintigste eeu in die paradigma van stryd tussen Boer en Brit verklaar moet word en dat die intrede van die Britse imperialisme swaar druk op die Afrikaner-protoliberalisme van die negentiende eeu uitgeoefen het.

Die Britse imperialisme van die laat negentiende eeu kan weliswaar nie in isolasie gesien word nie; dit en ander Europese imperialismes was almal lote van dieselfde stam. Dit is sterk beïnvloed deur die sogenaamde sosiaal-Darwinisme, die toepassing van Charles Darwin se idees oor biologiese evolusie op die groei, oorlewing en ondergang van volke. Darwin se tese was "survival of the fittest": die spesies wat hulle die beste aanpas, het die beste kans om te oorleef. Veral onder invloed van mense soos Herbert Spencer, Arthur de Gobineau en Houston Chamberlain is dié idee ten onregte op die bestaan van volke oorgeplant. Sommige volke, is gesê, is natuurlikerwys meerderwaardig en dus bestem om te oorheers, en ander is voorbestem om oorheers te word en eventueel uit te sterf.

In 1898 het die Britse premier, lord Salisbury, in 'n toespraak getoon dat hy 'n tipiese kind van sy tyd was toe hy die wêreld in lewende en sterwende state verdeel het: "The weak states are becoming weaker, and the strong states are becoming stronger ... The living nations will gradually encroach on the territory of the dying, and the seeds and causes of conflict amongst civilized nations will speedily disappear."³⁵ Ook die groot Franse imperialis, Jules Ferry, het in 'n toespraak in 1885 in die nasionale vergadering só gepraat: "Daar moet openlik gesê word dat die meerderwaardige rasse regte oor die minderwaardige rasse het."³⁶ Later sou die Duitse diktator Adolf Hitler dié leer tot die uiterste verworping deurvoer.³⁷

Een historiese figuur wat sterk onder die invloed van die sosiaal-Darwinisme gekom het, was Cecil John Rhodes. In 1877 het die toe nog betreklik jong Rhodes 'n merkwaardige dokument, "Confession of faith", neergepen, waarin hy die beginsels agter sy verdere lewensloop uitstekend uiteengesit het: "[W]e are the finest race in the world and the more of the world we inhabit the better it is for the human race," het hy geskryf. Britse oorheersing kon slegs 'n verbetering bring in die dele van die wêreld "at present inhabited by the most despicable specimens of human races". Waarom, het hy homself afgevra, "should we not form a secret society with but one

³⁵ Winfried Baumgart, *Imperialism. The idea and reality of British and French colonial expansion, 1880-1914* (Oxford, Oxford University Press, 1982), p. 72.

³⁶ *Ibid.*, p. 29.

³⁷ Kyk bv. die insiggewende toespraak wat Hitler op 30 Mei 1942 in Berlyn gehou het. Die volledige toespraak is afgedruk in Henry Picker (red.), *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier. Entstehung, Struktur und Folgen des Nationalsozialismus* (Berlyn, Ullstein, derde uitgawe, 1999), pp. 707-23.

object, the furtherance of the British empire and the bringing of the whole uncivilized world under British rule ...?"³⁸

Die invloed van die Britse imperialisme het dus reeds in die laat negentiende eeu begin geld. Ondanks die geleentheidskoalisie tussen Rhodes en die Afrikanerbond om die swart stemreg in 1887 te beperk, het die gedagte allengs onder die Engelse gegroei dat juis die gebruik van die swart en bruin stemme 'n geskikte instrument was om die getalle-oorheersing van die Afrikaners in die Kolonie - en daarmee ook potensieel hul politieke oorheersing - teen te werk. Een bekende voorbeeld is dié standpunt van die **Port Elizabeth Telegraph** in 1881 teen die toelaat van Nederlands as amptelike taal, wat toe daarop laat volg het:

We have continually expressed our conviction that if the Africander Bond is to be well beaten it will have to be done by the assistance of the black vote. Look at the question as we may, we always come back to the fact that the Dutch in the colony are to the English as two to one, and that if they combine they can outvote us, and inflict upon us all the absurdities of their national and economic prejudices. We earnestly hope that the attempt may not be made ... but we shall not be forced into retrogression without using every legitimate opposition.³⁹

Sulke standpunte het nie ongemerk by die Afrikaners verbygegaan nie en beslis nie gehelp om verdraagsaamheid, toleransie en 'n verligte liberale houding onder die Afrikaners te kweek nie. Dit het die vrees help kweek, soos **De Zuid-Afrikaan** in 1886 geskryf het, vir "het oude denkbeeld ... dat Engelschen en Naturellen zich tegen de Afrikaner beweging vereenigen moeten".⁴⁰

In sy studie oor die vooroorlogse Vrystaatse binnelandse politiek bevestig SF Malan dié waarneming:

Die Vrystaters het op nasionale gebied kragtig gereageer op die eksterne uitdagings. Die reaksies stem in vele opsigte ooreen met dié wat by ander nasionale groepe onder soortgelyke omstandighede waar te neem is: die ontstaan van nasionale griewe, die veridealisering van die volk en die volksverlede en doelgerigte pogings om die volkskarakter en -ideale op alle vlakke uit te bou en te beskerm.⁴¹

³⁸ Robert Rotberg, *The founder. Cecil Rhodes and the pursuit of power* (Johannesburg, Southern Book Publishers, 1988), pp. 100-1.

³⁹ Davenport, p. 120.

⁴⁰ Scholtz, *Ontwikkeling*, IV, p. 291.

⁴¹ SF Malan, p. 309.

In die Kaapkolonie het Afrikaners eweneens geveg teen die tendens dat jong Afrikaners op hul eie taal, kultuur en herkoms neergesien het. In 1886 het **De Zuid-Afrikaan** al gewys op die verskynsel dat jong mense "niet alleen in den regel Engelsch liever dan hun eigen taal spreken, maar ook veel eer Engelsch dan Afrikaansch in hun denkbeelden zijn".⁴² En ná die Anglo-Boereoorlog het lord Milner 'n massale immigrasieprogram uit Brittanje op die been probeer bring om die Afrikaners binne enkele jare in 'n minderheid om te skeep. In 'n private brief het hy die doel van sy angliseringsbeleid beskryf as 'n proses "to make English indispensable in the future, and to prepare the rising generation for that state of affairs by practically compelling them to learn it, but to permit Dutch until the Anglicising process is consummated ..."⁴³

Hierna het die Anglo-Boereoorlog gevolg, wat Transvaal en die Vrystaat in 'n woesteny omgeskep het. Sowat 30 000 plaasopstalle is verwoes, minstens 40 dorpe is met die grond gelyk gemaak en minstens nog 15 gedeeltelik verwoes. Tussen Maart en Augustus 1901 alleen is 713 300 stuks vee, 1 000 sakke meel en 184 400 pond graan slegs uit die Noord-Vrystaat weggevoer of vernietig.⁴⁴ Volgens 'n ander bron was daar in Transvaal voor die oorlog 'n miljoen beeste, 200 000 perde en 1,5 miljoen skape en bokke. Ná die oorlog was die getalle onderskeidelik 200 000, 50 000 en 400 000. Anders gestel, 80% van die beeste, 75% van die perde en 77% van die skape en bokke is uitgewis.⁴⁵ Daarby het sowat 10% van die blanke bevolking van die twee republieke gesterf, van wie byna 80% slagoffers van die konsentrasiekampe was.⁴⁶

Laat die aand van 31 Mei 1902 is die Vrede van Vereeniging onderteken. Toe die son vroeg die oggend van 1 Junie opkom, het hy sy strale gesprei oor twee gebiede wat in puin was. Meer nog, twee gebiede waar die Afrikaners hul vryheid kwyt was. Die vraag is nou hoe hulle daarop gereageer het.

Nasionale vernedering

Die reaksie van die Afrikaners in die twee nuwe kroonkolonies is bepaal deur twee nou verwante faktore wat allens in krag sou toeneem. Dit was die materiële nood

⁴² JC Steyn, 'n Tuiste in eie taal (Tafelberg, Kaapstad, 1975), p. 164.

⁴³ PH Zietsman, *Die Taal is gans die volk. Woelings en dryfvere in die stryd om die Afrikaner se taal* (HAUM, Pretoria, 1992), p. 75.

⁴⁴ SB Spies, *Methods of barbarism? Roberts and Kitchener and civilians in the Boer Republics: January 1900-May 1902* (Kaapstad, Human & Rousseau, 1977), pp.118, 176 en 177; APJ van Rensburg, *Die ekonomiese herstel van die Afrikaner in die Oranjerivier-Kolonie, 1902-1907* (Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 1967, II, pp. 172, 175 en 179).

⁴⁵ Vgl. EP du Plessis, 'n Volk staan op. *Die Ekonomiese Volkskongres en daarna*, p. 16.

⁴⁶ Fransjohan Pretorius, "Die Anglo-Boereoorlog: 'n oorsig", in Fransjohan Pretorius (red.), *Ver-skroeiende aarde* (Kaapstad, Human & Rousseau, 2001), p. 21.

wat deur die verwoesting van die oorlog en die daardeur versnelde verstedelikkingsproses teweeggebring is, en die geestelike gevoel van vernedering, vervreemding en ontredering wat deur die verlies van onafhanklikheid en onderwerping aan die Britse imperialisme veroorsaak is.

Talle Afrikaners wat nie meer 'n bestaan op die plase kon maak nie, het na die stede getrek, waar baie van hulle in konsentrasies wat nie anders as plakkerskampe genoem kan word nie, gewoon het.⁴⁷ Die koms van die Industriële Revolusie na Suid-Afrika in die tagtigerjare van die negentiende eeu was die gevolg van buitelandse, veral Britse, inisiatief en kapitaal. Die Afrikaners, oorwegend plattelands en skaars geleterd, het dus van die begin af 'n geweldige agterstand gehad. Soos elders in die wêreld, het die Industriële Revolusie 'n verstedelikkingsproses aan die gang gesit. Die doelbewuste verskroeiende-aarde-strategie van die Britte in die Anglo-Boereoorlog het dié proses in die jare ná 1902 aanmerklik versnel. Waar minder as 10% van die Afrikaners teen 1900 in dorpe en stede gewoon het, was dit in 1926 reeds 41%.⁴⁸

Op die stede en die stedelike kultuur was die Afrikaners heeltemal onvoorbereid, met die gevolg dat hulle as groep aanvanklik heeltemal uitgesak het. In 1939 was Afrikaner-ondernemers vir slegs 0,45% van die Bruto Binnelandse Produk verantwoordelik⁴⁹ en het Afrikaners slegs 3% van die maatskappydirekteure en 8% van die land se bestuurders uitgemaak. Daarteenoor was hulle 50% van die fabriekswerkers, 69% van die mynwerkers en 82% van die ongeskoolde werkers.⁵⁰ Aan die einde van 1932 het die Carnegie-kommissie van ondersoek na die armblankevraagstuk bevind dat die getal blankes wat "baie arm" was, dit wil sê mense wat nie in hul eie lewensbehoefte kon voorsien nie, van 106 000 in 1921 tot 300 000 in 1932 toegeneem het.⁵¹ As in aanmerking geneem word dat 954 440 blankes hul huistaal by die sensus van 1926 as Afrikaans opgegee het⁵², kan aangeneem word dat meer as 'n kwart van die Afrikaners inderdaad armblanke was.

⁴⁷ Scholtz, *Ontwikkeling*, V (Kaapstad, Perskor, 1978), pp. 322-4.

⁴⁸ FA van Jaarsveld, *Stedelike geskiedenis as navorsingsveld vir die Suid-Afrikaanse historikus* (RAU, Johannesburg, 1973), p. 16.

⁴⁹ J.L. Sadie, "Die ekonomiese faktor in die Afrikaner-gemeenskap", in HW van der Merwe (red.), *Identiteit en verandering. Sewe opstelle oor die Afrikaner vandag* (Tafelberg, Kaapstad, 1973), p. 93.

⁵⁰ Kyk na die tabel in Dan O'Meara, *Volkskapitalisme. Class, capital and ideology in the development of Afrikaner nationalism 1934-1948* (Ravan, Johannesburg, 1983), p. 221.

⁵¹ Dian Joubert, *Toe witmense arm was - Uit die Carnegieverslag 1932* (Tafelberg, Kaapstad, 1972), p. 28.

⁵² Scholtz, *Ontwikkeling*, VIII (Perskor, Johannesburg, 1984), p. 14.

Dié feite het sekere implikasies gehad. Immers, dit het nie bloot om die klassieke kapitalistiese skeidslyne tussen ryk en arm gegaan nie; dit het gegaan om ryk *Engelse* en arm *Afrikaners*. En dit het ekstra plofkrag aan die saak verleen, net soos die verdeling tussen ryk *blankes* en arm *swartes* later in die eeu vir aansienlike konflikpotensiaal sou sorg. Feit is dat daar in die ontwikkelde Eerstewêreldse industriële ekonomie wat in die eerste dekades van die 20ste eeu ontwikkel het, bitter min plek vir Afrikaners was - altans Afrikaners wat nie gewillig was om te verengels nie. Dan O'Meara stel dit só:

"[T]he structure of South African capitalism offered few opportunities to those whose home language was Afrikaans. The economy was dominated by 'imperialist' interests. Its language was English, and Afrikaans-speakers were powerfully discriminated against. Promotion and advancement required both proficiency in a foreign language - that of a conqueror - and virtual total acceptance of the structure of values dominant in the economy."⁵³

Dit het 'n proses aan die gang gesit wat by denkende Afrikaners die vrees laat ontstaan het dat die Afrikanervolk mettertyd kon verdwyn. Daarop sal ons in 'n volgende afdeling dieper ingaan.

Intermezzo: Amerika

Vergelykende geskiedskrywing is 'n genre wat met die grootste omsigtigheid aangepak moet word. Elke historiese gebeurtenis is immers per definisie uniek en kan nooit op 'n ander plek of tyd herhaal word nie. Tog kan die vergelyking van soortgelyke prosesse soms sinvol wees, juis omdat die *verskille* jou iets leer.

Net soos in Suid-Afrika was die Verenigde State van Amerika 'n uitgestrekte gebied waar Europese koloniste hulle sedert die sewentiende eeu gevestig het en waar 'n nuwe volk met 'n nuwe identiteit mettertyd sou ontstaan. Weliswaar het die Afrikaners kultureel hoofsaaklik uit die Nederlanders en die Amerikaners uit die Britte ontstaan, maar in albei gevalle het hulle, elkeen op 'n eiesoortige manier, mettertyd met die Britse imperialisme gebots. In albei gevalle het dit op meer as een gewapende konflik - enersyds die Eerste en Tweede Anglo-Boereoorlog van 1880-'81 en 1899-1902, en andersyds die Amerikaanse Vryheidsoorlog van 1776-'79 en die Anglo-Amerikaanse Oorlog van 1812 - gelei. Aangesien die Amerikaners Engelssprekend was, het hui stryd min van 'n kulturele komponent gehad. Nietemin is sowel die vroeë Amerikaanse as Afrikaanse gemeenskappe deur twee gemeenskaplike faktore beïnvloed. Ten eerste was albei 'n tipiese pioniersamelewing waar

⁵³ O'Meara, p. 55.

die streng klasseverskille van Europa altans aanvanklik weggeval het, en waar almal min of meer ewe arm was. Dit was 'n belangrike stukrag vir die latere ontwikkeling van liberaal-demokratiese denke. In die tweede plek is albei gemeenskappe deur die denkbeelde van die Verligting oor menseregte as onvervreembare regte wat uit die natuur afgelei word, beïnvloed.

Die vraag is nou waarom dié protoliberalisme in eersgenoemde geval wel tot volle wasdom gekom het en in die tweede geval nie. Een rede is ongetwyfeld dat die blanke Amerikaners getallegewys 'n groeiende oorwig oor die Indiane en die swart slawe gehad het, en dat hulle dus nooit rede gehad het om aan hul oorlewing te twyfel nie. 'n Tweede, nou verwante rede - en dit is vir ons doeleindes belangrik - is dat die Britse imperialisme as bedreigingsfaktor in die Amerikaanse geval reeds teen die einde van die agttiende eeu uitgeskakel is. In Suid-Afrika sou die Britse imperialisme in al vier sy verskyningsvorms (militêr, politiek, ekonomies en kultureel) daarenteen al hoe sterker word en mettertyd in die oë van die Afrikaners hul oorlewing in die gedrang laat kom.

Die Afrikaners se oorlewingsang

Een van die belangrikste redes waarom die Afrikaners in Mei 1902 besluit het om die stryd gewonne te gee, was die vrees dat die geweldige sterftesyfer van die vroue en kinders in die konsentrasiekampe die volk se fisieke einde kon beteken. As die stryd voortgesit word, het veggenl. SP du Toit te Vereeniging gesê, sal dit mettertyd vanself op onvoorwaardelike oorgawe uitloop, "en God beware ons daarvoor. Dan sterft ons volk, en daar is niemand om te help." ⁵⁴ En in 'n aangrypende rede het genl. Jan Smuts met sy aansienlike dramatiese prosatalent uitgeroep:

Onze zaak als een krijgszaak kunnen wij nog verder drijven. Maar wij zijn hier niet als een legermacht, wij zijn hier als een volk; wij hebben niet alleen een krijgszaak, maar ook een volkszaak. Niemand zit hier om zijn eigen commando te vertegenwoordigen. Iedereen vertegenwoordigt hier het Afrikaanse volk, niet alleen dat deel, dat thans in het veld is, maar ook dat gedeelte dat reeds onder de aarde rust, en dat deel, dat nog na ons zal bestaan. Wij vertegenwoordigen niet alleen onszelven, maar ook de duizenden ontslapenen, die het laatste offer gebracht hebben voor hun volk; de gevangenen, verspreid over de geheele wereld; de vrouwen en kinderen, die in de gevangenkampen des vijands bij duizenden uitsterven; wij vertegen-

⁵⁴ JD Kestell en DE van Velden (reds.), *De vredesonderhandelingen tusschen de regeeringen der twee Zuid-Afrikaanse Republieken en de vertegenwoordigers der Britsche regeering welke uitliepen op den vrede, op 31 Mei 1902 te Vereeniging gesloten* (Pretoria, JH de Bussy, 1909), p. 155.

woordigen het bloed en de tranen van een gansch volk. Zij roepen ons allen toe van uit de gevangnissen, de kampen, het graf, het veld en den schoot der toekomst om toch wijselijk te beslissen en alle stappen te vermijden, welke kunnen leiden tot den ondergang en de uitroeiing van het Afrikaansche volk en welke dus de opofferingen, door hen gemaakt, zouden kunnen verijdelen. Wij hebben niet gevochten om doodgeschoten te worden; wij zijn den strijd begonnen en hebben dien voortgezet tot op dit oogenblik, omdat wij onze onafhankelijkheid wilden behouden en bereid waren alles er voor op te offeren. Maar wij mogen niet het Afrikaansche volk voor de onafhankelijkheid opofferen. Wanneer wij overtuigd zijn dat er, menscheijkerwijs gesproken, geen redelijke kans is om onze onafhankelijkheid als republieken te behouden, dan wordt het ook onze duidelijke plicht den strijd te staken, opdat wij niet misschien ons volk, onze toekomst opofferen voor een bloot idee, dat niet meer kan verwezenlijkt worden.⁵⁵

Al het 'n minderheid nie Smuts se gevolgtrekking gedeel nie, was almal dit een: met sy basiese vertrekpunt - dat die oorlewing van die Afrikanervolk op watter wyse ookal verseker moes word. Ná die oorlog het pres. MT Steyn sy onversetlike houding teen vrede met verlies van die onafhanklikheid byvoorbeeld verduidelik met die argument dat hy nie soseer bang was vir die uitdelging van die volk as sodanig nie. Die punt was egter volgens hom dat die verlies van die onafhanklikheid "'n vermindering van status" sou beteken wat "moreel nadelig op het volk moet inwerken. Zo'n volk moet in zijn eigen ogen zowel in eigenwaarde als in zelfrespekt dalen, tensij zo 'n volk bij zichzelf de overtuiging behoudt dat het uiteindelik door eigen kracht zodanige status weer zal terugkrijgen."⁵⁶

In die jare hierna sou die vrees vir die ondergang van die Afrikaanse volk en pogings om hom deur allerlei maatreëls en die herwinning van sy selfrespekt te laat oorleef, een van die sentrale temas in die Afrikanergeskiedenis word.

Aanvanklik het die Afrikaners hulle betreklik gematig en realities in die verlies van onafhanklikheid geskik en die werklikheid daarvan aanvaar. Selfs genl. JBM Hertzog het in 'n openbare toespraak in 1907 gesê hy staan borg daarvoor "dat de oude bevolking [die Afrikaners] trouw zou zijn aan het Britse Rijk". By ander geleenthede het hy die hoop uitgespreek dat die "twee rassen eendrachtelik zullen samenwerken", en selfs die hand van vriendskap na die gewese National Scouts, die gehate en veragte verraaiers van hul volk, sal uitsteek.⁵⁷ Lees 'n mens die gepubli-

⁵⁵ Ibid., pp. 194-5.

⁵⁶ MT Steyn, "Poginge tot vrede" in NJ van der Merwe, *Marthinus Theunis Steyn, II* (Kaapstad, Nasionale Pers, 1921), pp. 89-90.

⁵⁷ Scholtz, *Ontwikkeling*, V, p. 296; *Die Hertzogtoesprake*, I (Johannesburg, Perskor, 1977), pp. 43 en 69 (Hertzog te Bloemfontein, 19 Julie 1905 en 28 April 1906).

seerde en ongepubliseerde herinneringsgeskrifte van prominente Boereleiers, soos dié van genls. CR de Wet, JH de la Rey, Jan Smuts, CCJ Badenhorst en andere wat binne enkele jare ná die vredesluiting geskryf is,⁵⁸ merk jy hoe feitelik en sonder veel sigbare bitterheid dit is. Die skrywers wou eenvoudig meedeel wat hulle alles meegemaak het, niks meer nie.

Waar die Afrikanerleiers die streep getrek het, was om hul volk se oorlewing te verseker deur hom sy selfrespek te laat herwin. Een van die belangrikste instrumente vir dié herwinning van selfrespek het die bevordering van *Afrikaans* geword. Hertzog het die twee sake baie eksplisiet aan mekaar gekoppel. In 'n toespraak in Pretoria het hy gesê: "Wij willen onze taal, omdat wij onze eer willen; wij zoeken onze taal te handhaven omdat wij onze rechten willen gehandhaafd zien; wij willen onze taal ge-erbiedigd hebben, opdat onze volk zal ge-erbiedigd zijn."⁵⁹

Presies wat hy bedoel het, word duideliker uit dié versameling uitsprake van die eerste jare ná 1902 wat PH Zietsman uit die mond van Engelssprekendes oor Afrikaans opgeteken het: "Barbarous tongue, mongrel language, hotch potch taal, awkward unidiomatic speech, ox-waggon vernacular, cacophonous jumble, undignified gabble, a dialect degenerate and decaying, mongrel patois."⁶⁰

Uiteraard het dit 'n invloed op die gang van die geskiedenis gehad. In 1911 het adv. H Burton, lid van die eerste Unie-kabinet, erken dat baie probleme in Suid-Afrika die gevolg was van "contempt and dislike of the Dutch language".⁶¹ PH Zietsman wys ook op 'n ander gevolg van dié manifestasie van die Britse imperialisme wat deel van die latere apartheidprobleme sou word:

Dit was klaarblyklik in reaksie teen dergelike idees dat die voorvegters vir Afrikaans sy Germaanse karakter beklemtoon het en die bruin bydraes tot sy ontstaan en ontplooiing grotendeels misken het ... Dit sou uiteindelik uitloop op die tans [1992] so vurig betwiste beskouings van Afrikaans as die enigste witmanstaal wat in Suid-Afrika ontstaan het en uitsluitlike Afrikanertaal.⁶²

⁵⁸ CR de Wet, *De strijd tusschen Boer en Brit* (Amsterdam, Hóveker & Wormser, 1902); Ongepubliseerde memoires van De la Rey in JH de la Rey-versameling, band 17 (Transvaalse Argief-bewaarplek); JC Smuts, *Memolrs of the Anglo Boer War*, geredigeer deur SB Spies en Jill Natrass (Johannesburg, Jonathan Ball, 1994); CCJ Badenhorst, *Uit den Boeren-Oorlog* (Amsterdam, Hóveker en Wormser, 1903).

⁵⁹ *Die Hertzogtoesprake*, II (Perskor, Johannesburg, 1977), p. 169 (te Pretoria, 20 Mei 1911).

⁶⁰ Zietsman, p. 26.

⁶¹ GD Scholtz, *Ontwikkeling*, VI (Perskor, Johannesburg, 1979), p. 157.

⁶² Zietsman, p. 9. Vgl. ook p. 106.

Vir die Afrikanerleiers het die taalstryd egter ook ander elemente, veral ekonomiese implikasies, gehad. Vir pres. Steyn was aan die taal ook verbind "zijn geestelike en ekonomiese belangen",⁶³ terwyl Hertzog daarop gewys het dat Afrikanerseuns en -dogters "worden geweerd uit betrekkingen waarop ze aanspraak konden maken ... omdat ze juist niet zo vlot Engels kennen en omdat enkel kennis van Engels wordt geveerd". Vir hom was dit "een van de grootste oorzaken" van die "arme blanken kwestie".⁶⁴

En hier het ons nou by een van die knooppunte van dié referaat aangeland. Dit gaan om die oorlewingstryd wat die Afrikaners ná 1902 op drie onderling verweefde terreine moes voer, te wete die politiek, die ekonomie en die kultuur.

Die feite oor die *politieke* terrein is bekend en verg geen uitgebreide uiteensetting nie. Die Afrikaners het hulle ter wille van hul eie belange en oorlewing toenemend aan één politieke party - die Nasionale Party - verbind. Dié instrument sou in 1924 saam met die Arbeidersparty en weer in 1948 aan die bewind kom en maatreëls tref wat die oorlewing van die Afrikaners, so is gemeen, nooit weer in die gedrang sou bring nie.

Maar dit is veral op die *ekonomiese* en *kulturele* terrein dat die kollig nou moet val, want langamerhand nader ons die klimaks van ons verhaal.

Op 16 Desember 1910 het pres. Steyn op Balfour in die destydse Oos-Transvaal 'n profetiese toespraak gehou waarin hy 'n tema behandel het wat nog dekades in die Afrikanerpolitiek sou weerklink. Dit was die wyse waarop sovele Afrikaners in armoede afgesak en gedreig het om vir die volk verlore te gaan.

Steyn het na die groeiende armoede van baie Afrikaners verwys en sy volk opgeroep om "onze plicht ... tegenover de zinkenden" te doen en tewens te "zorgen dat er niet nog anderen ook in gevaar komen van te zinken". Maar dit was vir hom nie die belangrikste punt nie, aangesien weelde nog nooit 'n volk groot gemaak het nie. Hy het eerder verwys na die morele verwording van Afrikaners in die stede, en vervolg:

⁶³ Scholtz, *Ontwikkeling*, VI, p. 36.

⁶⁴ *Die Hertzogtoesprake*, II, p. 184 (te Burgersdorp, 13 Julie 1911).

Laat ons hen redden voor ons volk, onze godsdienst en onze taal. Het grootste gros van die armen behoren tot de Hollandssprekende sekte van de Afrikaanse bevolking.⁶⁵ Ik wil hier de redenen niet nagaan die oorzaak zijn van hun achteruitgang, zoals daar zijn: de vreeslike oorlog en de methoden van barbarisme, slecht stelsel van onderwijs, verkoop van plaatsen, het stelselmatig uitstoten van de Afrikaner uit de openbare ambten en dergelijke meer.

En dan volg dié woorde wat in die lig van die latere geskiedenis buitengewoon betekenisvol is:

Terwijl een deel van de blanke bevolking naar beneden zinkt, rijst er een deel van de swarte bevolking naar boven en maakt een aanval op de ekonomiese posisie van die blankes. Het naturellevraagstuk is een van die ernstigste waarmee wij in Zuid-Afrika te doen hebben.⁶⁶

Op 31 Maart 1911 het hy op Frankfort verder in dié trant gepraat:

Zo gaat ... een volk dat gemakkelijk gered kon worden, verlore, tot schade en schande van Regering en Kerk. Tot u, broeders en zusters, zeg ik: Denkt eraan, het is uw bloed dat verlore gaat. Hoe lang gaat u stil zitten en dit lijdelyk aanzien? Groot is onze verantwoordelikheid. Wee ons als die dag van afrekening komt. Tot onze Engelse landgenoten zeg ik: Het is een deel van die blanke bevolking dat verlore gaat. Hun verlies verzwakt het gehele blanke ras. Als die toekomst so moet voortduren, dan word die prestige van die blanke man geknakt ...⁶⁷

Wat hieruit baie duidelik blyk - en dis iets wat later in die eeu ten oorfloede bevestig sou word - is dat Afrikanerleiers en -denkers nie slegs bekommerd was oor die verlore gaan van Afrikaners vir hul volk deur armoede en verwildering nie, maar dat die toekomstige betrekkinge met die swartes toenemend as 'n *nulsom-spel* gesien is. Die gelyke mededinging tussen blank en swart is gesien as bedreigend vir die Afrikaners in die besonder en die blankes in die algemeen. Die vordering van die swartes kon slegs ten koste van die blankes en die Afrikaners gaan, en andersom. Daar moes dus 'n fundamentele keuse gemaak word tussen die belange van die Afrikaners en die swartes - en in dié omstandighede het die keuse op eersgenoemde geval. Soos Stanley Trapido dit - weliswaar deur 'n eensydige Marxisties-materia-

⁶⁵ Steyn het hier die destyds gangbare begrippe nagevolg soos ook deur Hertzog gebruik is, te wete Hollandssprekende en Engelssprekende Afrikaners, waarmee eintlik maar bedoel is *Suid-Afrikansers*.

⁶⁶ Van der Merwe, II, pp. 186-7.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 190.

listiese bril - stel: "The impact of these events was especially great among Afrikaners, who shortly became to believe that they 'had first to gain, and then to maintain, political power or be submerged as an economic group'.⁶⁸ Dáár is die fondament van die beleid wat ná 1948 as apartheid bekend sou staan.

Sommige Marxistiese historici wys tereg daarop dat die oorwinning van die Afrikanernasionalisme nie in die sterre geskryf was nie. Duisende Afrikanerwerkers is eerder deur die sosialistiese vakbonde beïnvloed en het via dié weg by die kommuniste uitgekom. Immers, die Afrikanernasionaliste se stryd teen die kapitalisme - in dié geval as ekonomiese manifestasievorm van die Britse imperialisme - was minstens net so heftig as dié van die sosialiste.⁶⁹ Tipiese voorbeelde van Afrikaners wat van die Afrikanernasionalisme via 'n stryd teen die kapitalisme by die kommuniste uitgekom het, was die vakbondleier Betty du Toit en die anti-apartheidsaktivis Braam Fischer.⁷⁰ Uiteindelik sou die nasionaliste wen, onder meer omdat hulle die Afrikaners beter kon mobiliseer en omdat hulle die werkers se persepsie van die swart bedreiging beter verstaan en uitgebuit het.

'n Fundamentele koerswysiging

Die jare 1933-'48 het in vele opsigte 'n fundamentele koerswysiging in die gang van die Afrikanergeskiedenis beteken. Waar die eerste periode van die NP-bewind (1924-'34) betreklik gematig was, sonder 'n begeerte om die hele samelewing op sy kop om te keer, sou die tweede een ná 1948 gekenmerk word deur 'n drif om 'n ware revolusie op talle terreine teweeg te bring, om groot dele van die samelewing as 't ware oor te maak. Dit was 'n revolusie met totalitêre trekke wat in sommige opsigte aan die maatskaplike herskeppingsvergesigte en heilsgeloof in 'n uiteinde-like utopie van die nasionaal-sosialisme en die kommuniste herinner.⁷¹

Albert Grundlingh wys daarop dat die aanvanklike stroom boeke en publikasies oor die Anglo-Boereoorlog wat kort ná die stryd verskyn het ná 1906 tot 'n stroompie opgedroog het. Tussen dié jaar en 1931 het slegs 9 boeke oor die onderwerp die lig

⁶⁸ Aangehaal in JH le Roux en PW Coetzer, *Die Nasionale Party, II. Die eerste bewindsjare 1924-1934* (Bloemfontein, Instituut vir Eietydse Geskiedenis, 1980), p. 57.

⁶⁹ Vgl. bv. ES Sachs, *The choice before South Africa* (Londen, Turnstile Press, 1952); Robert H Davies, *Capital, state and white labour in South Africa 1900-1960. An historical materialist analysis of class formation and class relations* (Brighton, The Harvester Press, 1979); Eddie Webster (red.), *Southern African labour history* (Johannesburg, Ravan, 1978), pp. 161-206; Belinda Bozzoli (red.), *Class, community and conflict. South African perspectives* (Johannesburg, Ravan, 1987), pp. 171-260.

⁷⁰ Vgl. oor hom Stephen Clingman, *Braam Fischer, Afrikaner revolutionary* (Kaapstad, David Philip, 1998).

⁷¹ Oor die verbasende ooreenkomste tussen die nasionaal-sosialisme en die kommuniste, vgl. Leopold en Ingrid Scholtz, "Voëls van eenderse vere: Die totalitêre ideologieë van die twintigste eeu", *Historia* 46(1), Mei 2001, pp. 134-58.

gesien. Dié tweede golf het "[b]yna sonder uitsondering ... die Boeregeneraals verheerlik en teen die ongeregtighede van die konsentrasiekampe uitgevaar. Sommige het die hoop uitgespreek dat sulke beskrywings van die verlede 'daartoe sal bydra om die vaderlandsliefde en volksbewussyn by ons jong geslag aan te wakker en die bande wat ons as Afrikanervolk bind, te versterk'.⁷² Dit was in skrilte teenstelling met die gematigde en feitlike toon van die eerste golf boeke.

Die Afrikanergeskiedenis van dié veelbewoë jare is nog nie behoorlik te boek gestel nie.⁷³ 'n Belangrike element was nietemin die feit dat die invloed van die nulsom-spel, die idee dat blanke en Afrikanerbelange slegs ten koste van swart belange kon geskied, steeds toegeneem het. Sterker nog: Waar dit vroeër spesifiek gegaan het om *blank* teenoor *swart*, sou in die jare dertig 'n nuwe dimensie daaraan toegevoeg word, te wete *bruin* - wat in dié opsig by swart gevoeg is.

Daar is oorgenoeg voorbeelde waar leiers soos Hertzog en dr. DF Malan in die jare twintig en vroeër nie aan die stemreg van die bruines in Kaapland wou torring nie. Enersyds, het Hertzog byvoorbeeld in 1922 gesê, "is die kleurling 'n totaal ander wese as die naturel. Hy het onder die witman ontstaan en het saam hier opgegroeï. Ons taal is sy taal. Hy moet dus ontwikkel en vooruitkom onder ons." Nietemin wou hy sosiale segregasie handhaaf, want "die plek van die opgevoede kleurling is onder sy mense, en nie by die witman nie. Hy moet sy volk dien."⁷⁴ Ook Malan het in 1923 in **Die Burger** geskryf dat segregasie vir die bruin mense "nie alleen nie moontlik [is] nie, maar dis ook onnodig". Met die mate van beskawing wat hulle reeds aangeneem het, het Malan gemeen, is die bruin mense geen gevaar vir die blankes nie. Intendeel, met "behoorlike voorligting en simpaticke behandeling kan die kleurling die bolwerk en die verdediging van die blanke en sy beskawing word".⁷⁵

Dit het egter nie standgehou nie. In 1930 het die Kaaplandse Nasionale Party - van wie Malan die leier was - op sy provinsiale kongres op Stellenbosch vir die eerste keer besluit om hom daarvoor te beywer dat die bruin kiesers op 'n aparte kieserslys geplaas word. Hoe het dié ommekeer gebeur?

⁷² Albert Grundlingh, "Die Anglo-Boereoorlog in die bewussyn van 20ste-eeuse Afrikaners", in Fransjohan Pretorius, *Verskroeië Aarde*, p. 245.

⁷³ Die beste studies is waarskynlik dié van die sosioloog T Dunbar Moodie, *The rise of Afrikanerdom. Power, apartheid and the Afrikaner religion* (Berkeley, University of California Press, 1975), en dié van die Marxistiese historikus, Dan O'Meara, *Volkskapitalisme. Class, capital and ideology in the development of Afrikaner nationalism 1934-1948* (Ravan, Johannesburg, 1983).

⁷⁴ *Die Hertzogtoesprake*, IV, p. 235 (te Aliwal-Noord, 2 Desember 1922).

⁷⁵ CFJ Muller, *Sonop in die Suid. Geboorte en groei van die Nasionale Pers 1915-1948* (Kaapstad, Tafelberg, 1990), p. 648.

In sy motiveringsrede het die voorsteller van die mosie, FC Erasmus, gesê die bruines het "n mag by die stembus geword buite alle verhoudinge tot hul getalsterkte". Hy het daarop gewys dat daar weliswaar slegs 25 000 bruin kiesers teenoor 125 000 wit kiesers in die provinsie was, maar saam met die 12 000 swart stemgeregtigdes "keer [hulle] die skaal om na die kant wat hulle verkies - en dis gewoonlik die SAP kant - in nie minder nie as twaalf uit die huidige 58 kiesafdeling nie".⁷⁶ Die voorneme om die bruines op 'n aparte kieserslys te plaas sou uiteindelik in 1956 verwerklik word.

Met die voordeel van agternakennis is dit maklik om in te sien dat dié kongresbesluit die begin van 'n fundamentele ommeswaai was wat die betrekkinge tussen Afrikaners en bruin mense 'n geweldige knou toegedien het. Dit sou maklik (en deels korrek!) wees om die besluit aan rassisme toe te skryf. Maar dit is nie voldoende nie. Die besluit is in 'n bepaalde politieke konteks geneem wat belangrik was. Dit was die onbetwisbare misbruik van die bruin stemkrag deur die Engelsprekendes teen die wit Afrikaners - en dit het nie in 1930 uit die hemel geval nie.

In 'n reeks artikels in *De Zuid-Afrikaan* het JH (Onze Jan) Hofmeyr reeds in die jare tagtig van die negentiende eeu bekommerd oor die neiging geskryf dat die bruines en Engelse teen die Afrikaners begin saamspan, onder meer by verskeie tussenverkiesings. Wat is die redes vir dié vervreemding?, het Hofmeyr hom afgevra. Die rede het hy gevind in die strewende van die "jingoës" om ter wille van hul eie ekonomiese belange 'n wig tussen die twee groepe in te dryf. Dit probeer hulle bereik

[d]eur die ou spook van slawerny verder in die lewe te toor. Hulle herinner die Kleurling dat toe die Engelsman hier gekom het, die Hollandse kolonis 'n slawehouer was, maar dat die Engelsman die hier aanwesige slawe vrygemaak het; hulle verseker [die Kleurlinge] dat die Hollandse kolonis, nadat hy lank bedag was op middele om die deur hom geliefde slawerny terug te bring, eindelijk 'n middel gevind het om sy doel te bereik; dat daardie middel in niks anders nie bestaan as die oprigting van 'n Afrikanerbond en van Boerevereniginge om die regering en die parlement van die land uit die hande van die Engelse te kry; en dat, sodra die Hollandse koloniste daarin sou geslaag het, die eerste akte van die nuwe regering en die nuwe parlement sou wees 'n slawernywet waardeur alle Kleurlinge wat in die kolonie aanwesig is, weer tot slawe gemaak sal word.⁷⁷

⁷⁶ Scholtz, *Ontwikkeling*, VII (Kaapstad, Perskor, 1979), p. 307.

⁷⁷ JC Steyn, *Tulste in eie taal. Die behoud en bestaan van Afrikaans* (Kaapstad, Tafelberg, 1980), pp. 268-9 (Steyn se vertaling uit Nederlands).

JC Steyn, wat bogenoemde aanhaling (in Afrikaans vertaal) opgeteken het, maak ook gewag van verskeie ander soortgelyke voorbeelde - onder meer 'n VP-verkiegingspamflet so laat as 1948 waarin beweer word dat die Afrikaners slawerny vir bruines sal herstel indien die NP die verkiesing wen.⁷⁸

Die nulsom-spel was nie slegs op die betrekkinge tussen blank en bruin van toepassing nie; ook die betrekkinge tussen blank en swart is ingrypend geraak deurdat laasgenoemdes se belange ten gunste van dié van die blankes en die Afrikaners op die agtergrond geskuif is. Die persepsie was, reg of verkeerd, dat blankes (hoofsaaklik Afrikaners) vir die volk verlore gaan as hulle in armoede afsak en tussen die bruines en swartes gaan woon, en dat hulle vir die blanke ras verlore gaan. By twee sleuteltoesprake wat Malan in 1938 in sy onvergelyklike prosa gehou het - en wat herinner aan Steyn se profetiese rede van 1910 - het hy sterk op die heroïese simboliek van die Groot Trek voortgeborduur:

Ons Bloedrivier lê in die stad en ons Voortrekkers is ons arm mense, wat onder die mees knellende omstandighede teenoor die aanrollende donker vloedgolf in die bres moet staan vir ons volk ...

Meedoënloos draai die raderwerk van die ekonomiese masjien in die stad met die onverbiddelike gevolg dat die armblanke wat u naam dra en in wie se are u bloed vloei, in die agterbuurtes beland om daar huis aan huis, indien nie selfs kamer aan kamer te lewe en te swoeg tussen gekleurde en swart, wat dit beter het as hy.⁷⁹

'n Tyd later het Malan dit in 'n tweede toespraak by Bloedrivier met nog 'n salvo opgevolg:

Waar hy ook in die bres moet staan vir sy volk, ontmoet die Afrikaner van die nuwe Groot Trek [na die stede] die nie-blanke by sy Bloedrivier half of selfs geheel ongewapend, sonder skanse en sonder rivierskeiding, weerloos op die ope vlakte van ekonomiese gelykstelling ...

Kan u nog stene gooi na u mede-Afrikaner as u hom vind in die agterbuurte van u groot stede, huis aan huis, en soms selfs kamer aan kamer met Kleurlinge en Asiate en stemgeregtigde naturelle, en as u sy kind lustig-onskuldig op straat sien speel in 'n bonte mengeling van alle kleure? En as u lees ... dat die skeidsmuur langsaam afgebreek word, dat maatskaplike vermenging ge-

⁷⁸ Ibid., p. 270.

⁷⁹ DF Malan, *Die groot beslissing. Die Afrikanerdom en die kleurvraagstuk* (Johannesburg, Voortrekkerpers, s.j.), p. 12.

maklik lei tot geslagsgemeenskap en dat dit weer die verdwyning veroorsaak van die suiwer blanke kleur, moet u dan as Afrikaner God nie dank dat daarby nog gevoeg kan word dat 'so iets nog 'n uitsondering is ...?'⁸⁰

Ook sulke uitsprake het in 'n bepaalde historiese konteks voorgekom. Ons het reeds gesien hoe die Afrikaners ná 1902 in versnelde mate verstedelik het, en hoe hulle sleg op die stedelike omgewing voorbereid was. Hulle was dikwels ongeskool en kon dus slegs die beroepe aan die onderste end van die trap kry, waar hulle veral in die jare dertig en veertig in 'n ekonomiese krisis om 'n krimpende koek met die swartes en bruines moes meeding. Hulle is verder benadeel deur die feit dat die kapitalistiese omgewing bowenal *Engels* was, en dat dié situasie van die gelukkiges wat wel in staat was om ekonomies te vorder geëis het dat hulle hul Afrikaanse identiteit moes aflê.

Nog 'n element van die konteks wat sake verder sou polariseer, was die intrede van die Duitse romantiese nasionalisme. Sekere Afrikaners, soos dr. Nic Diederichs en Piet Meyer, wat in Duitsland gaan studeer het, het daarmee kennis gemaak en is daardeur beïnvloed. Daardeur is 'n nuwe aspek aan die groeiende rassepolarisasie toegevoeg, naamlik die feit dat sake toenemend deur die bril van 'n mistieke volksnasionalisisme beskou is.⁸¹ Dit het aanleiding gegee tot 'n enorme intellektuele gisting onder Afrikanerdenkers oor die verhouding tussen sake soos die Britse imperialisme, die kapitalisme, rassebetrekkinge, die demokrasie en Afrikaner-oorlewing.

Inderwaarheid is die kapitalisme reeds teen die einde van die negentiende eeu deur invloedryke Afrikaners, soos die Transvaalse Staatsprokureur, Jan Smuts, en die redakteur van die Bloemfonteinse dagblad *De Express*, Carl Borckenhagen, as instrument van die Britse imperialisme geïdentifiseer.⁸² In 1919 het genl. Hertzog selfs die Bolsjewisme met 'n skerp aanval op die kapitalisme verdedig deur te sê dat die idee op sigself "uitstekend" is, maar dat dit verkeerd toegepas word.⁸³

⁸⁰ SW Pienaar en JJJ Scholtz (reds.), *Glo in u volk. D.F. Malan as redenaar* (Kaapstad, Tafelberg, 1964), p. 127.

⁸¹ Vgl. bv. Moodie, pp. 156-72; Scholtz, "Die rol van politieke opvattinge en sosiaal-ekonomiese faktore in die ontstaan van die wette", in De Villiers en Kinghorn (reds.), *Op die skaal: Gemengde huwelike en ontug* (Kaapstad, Tafelberg, 1983), pp. 14-9.

⁸² *Kyk Een eeu van onrecht* (Staatsdrukker, Pretoria, 1899), p. 5.; *De Express*, 24 Januarie 1896 (hoofartikel).

⁸³ Vgl. Leopold en Ingrid Scholtz, "Die Afrikaner en die demokrasie", II *Historia* 47(2), Oktober 2002; *Die Hertzogtoesprake*, IV, pp. 140-1 (Pretoria, 19 Oktober 1919).

Dit sou egter tot die jare dertig en veertig duur voordat dié denkbeelde volle wasdom bereik het. Dit sou ons te ver voer om uitvoerig hierop in te gaan, en een aanhaling is dalk voldoende om te illustreer wat die algemene gevoel onder Afrikaners teen die kapitalisme was. Die demokratiese stelsel "soos ons hom ken", het Malan in 1937 op Stellenbosch gesê, is gedoem. Dit gee aanleiding tot "ongelyke verdeling van besit. Vir die swakkere is daar min kans om in die wedren te seëvier. Die liberaal-demokratiese stelsel is wreed." Vryheid in so 'n stelsel is niks anders nie as "'n leë dop - die vryheid om te verhonger. Ons sien aan die een kant oorproduksie; aan die ander kant is daar broodgebrek by vele."⁸⁴ (Interessant genoeg, dit is 'n standpunt wat ook by die kommunisme voorkom en wat hy net so uit Wladimir Lenin se mond kon geneem het.)

Duidelikheid oor 'n alternatief kon Malan ewenwel nie verskaf nie. Die fascisme en die kommunisme was nie vir hom aanvaarbaar nie. Al wat hy kon voorstel, was dat die "sielkunde van die volk" verander moet word "sodat hy rykdom en armoede in 'n ander lig kan beskou".⁸⁵ Teen dié agtergrond is in die jare hierna 'n kwaai stryd gestry om Afrikanerwerkers uit die "kloue" van sosialistiese vakbonde te red sodat hulle nie deur die ortodoks-sosialistiese denkbeeld - dat alle werkers bo-oor etniese en kleurskeidslyne teen die kapitaliste moet saamstaan - ingesluk word nie, maar vir die volk behoue bly.⁸⁶

Verskeie motiewe loop dus in die jare dertig en veertig in die Afrikanerdenke en -debatte deurmekaar. Die volgende sintese daarvan, soos dit uiteindelik min of meer in die loop van die veertigerjare uitgekristalliseer het, sou waarskynlik nie ver van die waarheid wees nie:

- Die basiese vrees was dat die Afrikanervolk met uitwissing bedreig word - nie soseer fisiek nie, maar veral ekonomies en kultureel.
- Op ekonomiese vlak het die Carnegie-kommissie bewys dat tot 'n kwart van die Afrikaners só arm was dat hulle kwalik of glad nie selfonderhoudend was nie. Die vrees was dat dié Afrikaners vir die volk verlore kon gaan deur by die bruin en swart mense opgeneem te word.
- Terselfdertyd was daar 'n vrees dat die sosialistiese vakbonde Afrikanerwerkers deur proletarisering kon insluk en dat ook dié mense vir die volk verlore kon gaan.
- Voorts het die vrees ontstaan dat Afrikaners deur akkulturasie by die Engelsprekendes opgeneem kon word. Dit sou ook die getalsterkte van die volk negatief beïnvloed.

⁸⁴ Die Burger, 28 Augustus 1937 (Malan op Stellenbosch).

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ O'Meara, *Volkskapitalisme*, pp. 89-95.

- Die primêre oorsaak van al hierdie dinge, is gemeen, was die Britse imperialisme. Dié imperialisme het homself op politieke vlak (die Verenigde Party en die Britse konneksie), kulturele vlak (deur akkulturasie) en ekonomiese vlak (die kapitalisme) gemanifesteer.
- Drastiese maatreëls moes dus getref word om die volk van uitwissing te red. Een van dié maatreëls, het allengs deur die veertigerjare duidelik geword, sou die apartheidsbeleid wees.

Dan O'Meara se gevolgtrekking oor die jare 1933-48 is onomwonde:

Politics was not about position, power, nor even programmes. Rather, it turned around the basic question of *survival*. What was at stake was nothing less than the continued existence of the Afrikaans language and people. This meant that individual leaders and all nationalist politicians saw themselves as the representatives not just of their particular electoral or social constituency, but, in some sense, of *die ganse volk* ...⁸⁷

Gevolgtrekking

Soos 'n vergelyking tussen die Afrikaner- en die Amerikaanse geskiedenis vroeër sekere antwoorde verskaf het, kan 'n vergelyking tussen die Afrikaner- en die Duitse geskiedenis ná 1918 ook verhelderend wees. Dit gaan hier pertinent nie om 'n vergelyking tussen apartheid en die nazisme nie; verskeie akademici het reeds oortuigend aangedui dat só 'n vergelyking meer probleme as antwoorde skep.⁸⁸

In die *Vraagstelling* aan die begin van dié stuk is daarop gewys dat die feit dat iets inderdaad op 'n bepaalde manier gebeur het, nie beteken dat dit ook so móés gebeur het nie. Die vraag is waarom die liberaal-humanistiese tradisie in Duitsland deur die outoritêre, anti-semitiese tradisie oorspoel is. Die redes is talryk, maar onder die belangrikstes is sonder twyfel die vernedering van Versailles in 1919, die feit dat die Weimar-republiek in dié vernedering ontvang en gebore is, die gevolglike onstabiele van die Weimar-demokrasie en die ekonomiese krisis van 1929 en die jare daarna.⁸⁹

⁸⁷ Dan O'Meara, *Forty lost years. The apartheid state and the politics of the National Party, 1948-1994* (Johannesburg, Ravan, 1996), p. 52.

⁸⁸ Vgl. byvoorbeeld Adam, Frederik van Zyl Slabbert and Kogila Moodley, *Comrades in business* (Cape Town, Tafelberg, 1997), hoofstuk 2; O'Meara, *Volkskapitalisme*, p. 11.

⁸⁹ Vir 'n genuanseerde bespreking hiervan, vgl. Golo Mann, *The History of Germany since 1789* (Middlesex, Penguin, 1968), pp. 675-88.

Eweneens kan gevra word waarom die protoliberalisme wat onder negentiende-eeuse Afrikaners sigbaar was, nie teen die tegelykertyd voorkomende outoritêre, rassistiese tradisie kon standhou nie.

Oor die historiese betekenis van die Anglo-Boereoorlog oordeel GH le May:

The Anglo-Boer War was a seminal event in South African history. A study of the events of the conflict, and of the period of reconstruction in the former republics under Lord Milner, may provide the key to some of the riddles which have puzzled inquirers into the politics of contemporary South Africa, especially the politics of Afrikaner nationalism. Why, may it be asked, did the war for so long form part of the groundwork of current controversy? How was it that the Orange Free State, which James Bryce had praised in almost fulsome terms in the 1890s, as a model republic where racial animosity among Whites scarcely existed, became the cradle of a xenophobic nationalism? Why was it that so many Afrikaners simultaneously feared that they would be swamped by the indigenous non-White peoples, and at the same time were reluctant to admit immigrants from Europe in large numbers? How was it that the Afrikaner people, in previous times noted for the individuality and resistance to discipline, should have become dominated by the drives towards *volkseenheid* and *gelykstelling*?⁹⁰

Uit die opeenstapeling van al dié retoriese vrae blyk dat Le May eintlik reeds die antwoord verskaf. Die oorlog en die Britse imperialisme het die Afrikaners sodanig in die noute gedryf dat dit 'n beslissende radikaliserings in hul denke veroorsaak het. Die feit dat dit bowendien saamgeval het met 'n ekonomiese krisis waarin al hoe meer mense om 'n krimpende stuk van die ekonomiese koek moes meeding, het dit vererger.

Agttien maande voordat die NP aan die bewind gekom en in staat gestel is om 'n nuwe koers in te slaan, het Malan in die Volksraad met 'n onverbidde logika blyke gegee van dit waarom dit vir die meeste Afrikaners gegaan het:

Die grondvraagstuk voor die land is dit: Wil u in Suid-Afrika die blanke ras as blanke ras behou, ja of nee? Is dit geregverdig in Suid-Afrika dat as daar gevaar is dat die blanke ras sy identiteit en suiwerheid sal verloor, dat ons maatreëls moet tref om dit te behou? Dit is nie immoreel nie. Die vraag is nou of die lede aan die oorkant [van die Raad] en die Eerste Minister gewillig is om daardie maatreëls te tref of hulle dryf eenvoudig voort op die

⁹⁰ GH le May, *British supremacy in South Africa 1899-1907* (Oxford, Clarendon Press, 1965), p. 213.

stroom - laat dinge maar gaan waar hulle wil en dit in die naam van abstrakte sogenaamde reg van gelykheid vir die mens - dryf hulle so voort dat Suid-Afrika uiteindelik sal beland waar sommige state van Suid-Amerika beland het, dat ons hier 'n basterras het. Indien die Verenigde Volke <Nasies> so iets van die blankes in Suid-Afrika eis, *dan eis hy van ons dat ons selfmoord moet pleeg*, en geen mens, geen mag, geen wêreldorganisasie het die reg om van ons te eis dat ons selfmoord moet pleeg nie.⁹¹

Dié toespraak is die finale bewys van hoe die Afrikaners, wat in die negentiende eeu met hul protoliberalisme taamlik na aan die voorpunt van die politiek-intellektuele ontwikkeling in die Weste gestaan het, teen 1948 nie alleen hopeloos agter geraak het nie, maar intendeel in presies die teenoorgestelde rigting - weg van die liberale demokrasie - beweeg het.

Bowendien het die Britse arrogansie teenoor die Afrikaners en hul strewe om te oorleef, iets wat heel tipies was van die Europese imperialismes van die tyd, die saak vererger. Die liberalisme waarmee die Afrikaners in die twintigste eeu kennis gemaak het, was nie die vastelandse Europese liberalisme van die negentiende eeu wat hulle tevore geken het nie, maar die Britse liberalisme. Dié liberalisme het homself veral ná die dertigerjare hoofsaaklik in sy teenkating teen segregasie en apartheid gemanifesteer, sonder om egter rekening te hou met die gevoelens en strewes van die Afrikaners.

'n Pragtige staaltjie wat dié punt uitstekend illustreer, is 'n inskrywing in die dagboek van lady Maud, vrou van die Britse ambassadeur in Suid-Afrika, sir John Maud. In 1963 het Maud - teen die uitdruklike wens van die Verwoerd-regering - 'n veelrassige tuinpartytjie by sy ampswoning in Kaapstad gegee om die verjaardag van die koningin te vier. In haar dagboek het lady Maud entoesiasies vertel van die "triumphant success" - en daaraan toegevoeg "the first since the peasantry took over in 1948".⁹² Kommentaar hierop lyk oorbodig.

Die antwoord op die vraag na die ontstaan van apartheid, so lyk dit dus, moet ten minste gedeeltelik in die Britse imperialisme as oorkoepelende faktor gesoek word. Dit moet voorts gesoek word in die twee kante - soos die Afrikaners dit altans ervaar het - van die imperialistiese munt, te wete die nasionale vernedering van die Anglo-Boereoorlog en die geweldige sielkundige skok wat dit teweeggebring het, en die ekonomiese krisis van die dertigerjare. Dit alles het 'n eksistensiële ang by die Afrikaners veroorsaak. Dit is tot op groot hoogte die verhaal van die oorsprong van apartheid.

⁹¹ Debatte van die Volksraad deel 59, kol. 11600-11601. Eie kursivering.

⁹² Gerald Shaw, *The Cape Times. An Informal history* (Kaapstad, David Philip, 1999), p. 185.